

DOSKOČIL, Zdeněk. *V ŽALÁŘI A VYHNANSTVÍ. Ladislav Novomeský v éře stalinismu a poststalinismu*. Praha: NLN s.r.o.; Historický ústav AV ČR, 2020, 484 s. ISBN978-80-7422-774-5 (NLN); ISBN 978-80-7286-337-2 (Historický ústav AV ČR). DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2021.69.3.11>

Ladislav Novomeský bol v dejinách Slovenska v dvadsiatom storočí z pohľadu tunajšieho turbulentného politického vývoja a jeho spoločenských elít vari jednou z najtypickejších postáv verejného života. Zanechal v ňom výraznú stopu ako politik, básnik, publicista, neúnavný organizátor kultúrneho diania. Z ľudskej stránky bol niekedy až prekvapujúco dôverčivý, možno i naivný, a preto asi i ľahšie zneužiteľný, manipulovateľný. Svojou širokospektrálnou prácou a charakterom, slobodomyselnými názormi a tolerantnými formami komunikácie vyvolával vo svojom okolí úctu, obdiv, no tiež podozrievavosť, nedôveru, závisť, navzájom si protirečiacie postoje a pocity. Napriek tomu alebo práve preto (?) sa L. Novomeský mimovoľne a niekedy vari aj proti svojej vôli dostal akýmsi „zadným vchodom“ do vyšších sfér politických udalostí. Bol síce ich spoluvorcom, pohotovým a bystrým glosátorom, ale súčasne aj ich náhodnou či cielenou obeťou. Nikdy sa nestal profesionálnym politikom v pravom zmysle tohto slova. Nedovoľovalo mu to jeho mentálne vybavenie, azda tak trochu aj bohémsky spôsob života a nekonvenčné názory.

V Novomeského pohnutých umeleckých, politických i osobných osudoch ako by sa v koncentrovanej podobe zrkadlil spoločenský vývoj v Československu, resp. na Slovensku približne od polovice dvadsiatych, do polovice sedemdesiatych rokov minulého storočia. Je preto prirodzené, že jeho postava priťahuje neustálu pozornosť bádateľov z rôznych oblastí spoločenskovedného výskumu, predovšetkým literárnych historikov a teoretikov. V slovenskej historiografii sa jeho osobnosti venovala v samostatnej monografii Zdenka Holotíková (*Ladislav Novomeský*. Bratislava 1981), resp. viacerí autori štúdií so špecifickým alebo širším tematickým zameraním. Nehľadiac na skutočnosť, že všetky práce boli (a nemohli nebyť) ovplyvnené dobou svojho vzniku a stupňom vtedajšieho poznania, majú jeden spoločný rys: Len veľmi stručne, stroho alebo rozpačito či nesmelo sa v nich skúma tá etape Novomeského života, keď bol spo-

ločensky ostrakizovaný, surovo perzekvovaný, väznený, politicky a občiansky ponižovaný.

Český historik Zdeněk Doskočil vo svojej prínosnej a po odbornej stránke vysoko kvalitnej práci citlivo a detailne rekonštruuje práve toto bolestné, no práve preto chtiac-nechtiac obchádzané, a teda málo poznané obdobie básnikovho života (roky 1950 – 1962). Monografia však tematicky i chronologicky ďaleko presahuje takto vymedzený rozmer záujmu o osobnosť L. Novomeského. Autor v nej ponúka čitateľovi zasvätený pohľad na viaceré dôležité stránky spoločensko-politického života na Slovensku v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch 20. storočia najmä v oblasti kultúrneho diania, s osobitným prihliadnutím na úlohu príslušníkov tunajšej umeleckej a spoločenskovednej inteligencie v tomto procese. Zd. Doskočil tak podstatne rozšíril v recenzovanej publikácii svoj výskumný záber danej tematiky, ktorý prezentoval vo svojich predchádzajúcich štúdiách.

Na pozadí tristného údely hlavnej postavy svojej knihy vo vyššie vymedzených rokoch si autor všíma, zachovávajúc princíp „padni komu padni“, neraz zarážajúce, až zahanbujúce (hoci strachom paralyzované) reakcie slovenskej kultúrnej obce, osobitne spisovateľov na tragický osud svojho kolegu, ktorý v hraničných životných situáciách tiež podľahol neľudsky surovému nátlaku, telesnému utrpeniu, duševnému poníženiu a fyzicky i psychicky sa zlomil. Autor však nementoruje, nesúdi, ale sa snaží pochopiť a racionálne vysvetliť konanie a myslenie nielen samotného Novomeského, ale aj oportúnne reakcie jeho zastrášených priateľov, spolupracovníkov, no tiež bezohľadných politických spolupútnikov a cynických manipulátorov alebo iných verejných činiteľov z radov bezpečnosti, justície či administratívy.

V knihe sa priamo, ale najmä medzi riadkami opakovane vynára problém, ktorý je sformulovaný hneď v úvode: „*Hoci bol [Novomeský – I. K.] povahou bytostným demokratom, uskutočnenie socialistického ideálu považoval za najvyššiu hodnotu, ktorej podriadňoval všetko ostatné.*“ (s. 7) V celom rozsiahlom texte autor hľadá na tento jav vysvetlenie a v hypotetickej podobe ponúka naň svoje odpovede. Úspešne sa pokúša o akýsi (v historiografii pomerne málo využívaný) psychologický ponor do myslenia básnika, vyslovujúc tak mnohé závery, s ktorými čitateľ môže, ale aj nemusí súhlasiť. Ich hlavným prínosom je, že dávajú podnety na premýšľanie, otvárajú otázky ďalšieho výskumu nielen Novomeského osobnosti, ale vo všeobecnosti aj základných problémov slovenskej kultúry a jej reprezentantov v danom období. Pravdaže, historická monografia nie je postavená na psychologizovaní, ale na dôkladnom odbornom dejepisnom výskume. Vychádza zo širokej heuristickej základne: z archívnych prameňov i publikovaných dokumentov, zo súkromnej i úradnej korešpondencie, z odbornej i memoárovej literatúry, z dobovej tlače, no aj z priamych rozhovorov s pamätníkmi, medzi ktorými je dôležitým zdrojom básnikova dcéra Elena. Detailný poznámkový aparát vrátane doplňujúcich vysvetlíviok tvorí rozsahom až jednu pätinu knihy, obsahuje viac ako 1 200 jednotiek. Veľmi dôležitým a rovnocenným prameňom monografie je umelecká literatúra, predovšetkým Novomeského poézia. Jeho verše tu nie sú iba akýmsi ilustratívnym doplnkom textu, ale majú v ňom nezastupiteľnú pramennú poznávaciu funkciu. Vidieť a cítiť to najmä už v spomínaných psychologických pohľadoch. Domnievam sa, že tak efektívne a zmysluplné využitie umeleckého textu pri historiografickej rekonštrukcii

problematiky najnovších dejín sa v našom dejepisectve málokedy vyskytuje. Tento fenomén je znásobený ešte faktom, že forma textu knihy je nielen na vysokej odbornej úrovni, ale je aj čitateľsky veľmi príťažlivá. Akoby sa v nej autor vracal k myšlienke, že odborná dejepisná spisba má mať aspoň čiastočne aj príťažlivú literárnu podobu, čo zvyšuje jej poznávací prínos a záujem potenciálneho čitateľa.

Štruktúra knihy, okrem úvodu a epilógu, má päť chronologických častí, ktoré sú vnútorne členené na tematické kapitoly. V prvej časti je stručne vykreslený vývoj Novomeského od jeho vstupu do verejného života v prvej polovici dvadsiatych, až po koniec štyridsiatych rokov minulého storočia. Sú to síce vcelku známe, v odbornej literatúre už spracované fakty a súvislosti. Autor si ich však všima predovšetkým v kontexte ich využitia a cynického zneužitia v nasledujúcom v období. Vtedy už bol básnik (najprv iba verbálne) obviňovaný z ideologických úchyliiek, čo pokračovalo viacnásobnou vynútenou sebakritikou a vyústilo do obžaloby z vlastizrady, špionáže a sabotáže. Potom už nasledovalo zatknutie, kruté vyšetrovanie, vynucovanie falošných svedeckých výpovedí voči sebe, najbližším priateľom a spolupracovníkom, až po jeho vlastný súdny proces, v ktorom bol zlomený Novomeský prinútený priznávať sa k tým najabsurdnejším „zločinom“ – napr., že časopis DAV svojou buržoázno-nacionalistickou úchyľkou pripravoval vyhlásenie slovenského štátu v roku 1939. Znie to možno paradoxne, že spomedzi množstva falošných súdnych i mimosúdnych obvinení, ktoré sa hrnuli na hlavu Novomeského, jedno bolo pravdivé, lebo vystihovalo jeho osobný charakter: Vyčítali mu málo radikálnu kádrovú politiku v rezorte, ktorý viedol (poverenictvo školstva a osvetu), porozumenie, zhovievavosť, korektnosť a toleranciu k názorovým oponentom, ochotu po ľudskej i pracovnej stránke pomáhať, absenciu „revolučnej bdelosti a ostražitosť“, ako aj ďalšie podobné „liberálne hriechy“. Všetky spomínané útoky a obžaloby boli rámcované päťročným väzením, ktoré zanechalo na jeho ďalších postojoch, osobných osudoch a psychike trvalé stopy, ktoré sa nedajú logicky vysvetliť, hoci Doskočil sa o to poctivo a usilovne snaží.

Ďalšie kapitoly knihy sa zaoberajú Novomeského podmieneným prepustením z väzenia, pretrvávajúcim spoločenským ostrakizovaním, priamym i nepriamym osobným ponižovaním, resp. sebaponižovaním, ale aj prejavmi solidarity či strachu zo strany jeho bližšieho či vzdialenejšieho okolia. Autor si všima a komentuje postupnú, váhavú, no v skutočnosti nikdy nie úplnú politickú či občiansku rehabilitáciu, a v podstate bolestný návrat Novomeského do verejného života. Všetky spomínané stránky, udalosti a súvislosti tvoria jadro Doskočilovej monografie. Autor v nej maximálne a do podrobností exploatuje širokú pramennú základňu, prináša pre odborné kruhy, ale aj pre širší okruh čitateľov množstvo nepoznaných faktov z Novomeského osobného i pracovného života, ktorý bol až do roku 1968 s nedôverou sledovaný straníckymi miestami, cenzúrou, no stále aj orgánmi Štátnej bezpečnosti. Súviselo to so snahou básnika o rehabilitáciu vlastnej osoby, DAVu i mnohých postáv z radov slovenských ľavicových intelektuálov, najmä Vladimíra Clementisa. Vynútené svedectvo väzňa Novomeského v Slánskeho procese proti svojmu najlepšiemu priateľovi bolo bolestnou ranou a traumou, s ktorou sa citlivý básnik nikdy nevedel vyrovnáť. Zd. Doskočil rozoberá aj azda málo pochopiteľné postoje Novomeského k osobnosti Gustáva Husáka a logicky ich vysvetľuje: Boli to striedavé pocity pochybností, neistoty, no najmä obdivu a vďačnosti za to, že G. Husák

svojou neobľomnosťou pri krutom vyšetrowaní oddaľoval monstreproces s buržoáznymi nacionalistami, ktorý sa konal až v roku 1954, a v ňom už neboli vynesené hrdelné rozsudky. Tým sa dajú vysvetliť aj niektoré postoje Novomeského z roku 1968 a jeho, aj azda naivná podpora G. Husáka na začiatku nastupujúceho normalizačného procesu na prelome šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov minulého storočia. Vtedy sa podľa autorovho, možno trochu zjednodušeného či tvrdého úsudku básnik „*dopustil najfatálnejšieho omylu svojho života*“ (s. 335) Pri čítaní textu knihy však recenzentovi napadá otázka, ktorú Zd. Doskočil vedome či nevedome obchádza a nepokúsil sa ani o vyslovenie nejakej hypotetickej odpovede: Aké boli Novomeského postoje k súdnym perzekúciám, resp. k spoločenskej diskriminácii a k umlčaniu verejných predstaviteľov, vrátane spisovateľských kolegov, ktorí nemali komunistickú, resp. ľavicovú ideovú orientáciu?

Presvedčivé je aj priblíženie Novomeského ľudských a profesionálnych osudov po podmienenom prepustení z väzenia na Vianoce roku 1955 a počas jeho prikázaného pobytu v Prahe, kde pracoval v Pamätníku národného písomníctva. Ocitol s v situácii „občana druhej kategórie“, čo mu, okrem iných obmedzení, nedovoľovalo pricestovať na Slovensko, s výnimkou návštevy matky, resp. príbuzných v Senici. Autor podrobne rekonštruje básnikovu odbornú prácu v Pamätníku národného písomníctva, jeho styky s pražskými intelektuálmi, no aj pololegálne či nesmelé návštevy slovenských spisovateľov u Novomeského. Bývalí kolegovia mu poskytovali nielen možnosť prekladať umelecké literárne diela a tak si zlepšovať ťažkú sociálnu situáciu, ale mu prejavovali aj svoju solidaritu a tak mu pomáhali prekonávať deprimujúcu ľudskú a spoločenskú izoláciu, ktorú básnik znášal zvlášť bolestne. Spomínané prejavy porozumenia a súcitu boli chtiac-nechtiac aj pokusmi o ospravedlnenie sa za vlastné prejavy zbabelosti a strachu zo začiatku päťdesiatych rokov. V týchto častiach textu autor znova preukázal svoju schopnosť využívať psychologické pohľady na skúmanú postavu a vyslovovať hypotézy o jej vtedajšom myslení a konaní.

Posledné kapitoly monografie vrátane epilógu sú v stručnom prehľade venované záverečným rokom Novomeského opäť širokospektrálnej verejnej činnosti a vlastnej umeleckej tvorbe. Akoby sa mu vtedy spoločnosť snažila dodatočne kompenzovať stratené roky umlčania, ponížovania a ostrakizovania. Básnik to prijímal s istými rozpakmi a s nevoľou, lebo mal pocit, že sa „*stal sekretárom významného tvorcu, zatiaľ čo básnické ja sa vytrácalo*“ (s. 339) V závere však Zd. Doskočil dáva čitateľovi v náznakú nádej, že toto posledné tvorivé vzopnutie Novomeského sa stane predmetom jeho budúceho výskumu v takej precíznej a detailnej podobe, ako je to v recenzovanej knihe.

Publikácia obsahuje množstvo navzájom sa prelínajúcich a doplňujúcich informácií, a preto je celkom pochopiteľné, že sa v nej nedalo celkom vyhnúť opakovaniu niektorých faktov, čo však vôbec neznižuje jej prínos a navyše ani nepôsobí rušivo na čitateľa. Chcem ešte upozorniť na pár drobných faktografických nepresností: historik Daniel Rapant po zákaze prednášania na Komenského univerzite nezostal jej zamestnancom, ale ďalej vedecky pracoval v bratislavskej Univerzitnej knižnici; fikciu jednotného československého národa v protifašistickej rezistencii na Slovensku neodmietali iba komunisti a agrári, ale až na výnimky a s istými modifikáciami všetky tunajšie opozičné protifudácke ideové politické smery; čelní slovenskí komunistickí funkcionári Viliam Široký a Štefan Bašťovanský nemali židovský pôvod, ale židovkami boli ich manželky.

Významnou spestrujúcou zložkou knihy sú neopozierané, teda zväčša málo známe alebo pre bežného čitateľa úplne neznáme fotografie, ktoré svojím spôsobom prehlbujú plasticnosť slovného výkladu autora. Niektoré fotografie majú emotívnu výpovednú hodnotu. Napríklad fotografia vynútenej výpovede politického väzňa L. Novomeského v procese proti V. Clementisovi, ktorý sedí na lavici obžalovaných za chrbtom svojho zúfalého, psychicky a fyzicky zlomeného priateľa a počúva z jeho úst falošné obvinenia na ich vzájomnú spoluprácu v minulosti. Je to obraz akoby vystrihnutý z antickej tragédie.

Prekvapuje, že takáto vysoko odborná a po formálnej stránke perfektne spracovaná publikácia nemá žiadne, aspoň stručné cudzojazyčné resumé. Zaslúžila by si to!

Ivan Kamenec
(Historický ústav SAV, Bratislava)